

СУСПІЛЬНО-ДОГОВІРНИЙ КОСМОПОЛІТИЗМ І ВІЧНИЙ МИР: КАНТІВСЬКИЙ ПРОЕКТ

І.О. Панафідін

Цікавим, надзвичайно актуальним і мало представленим у вітчизняній філософській думці є той аспект творчого доробку І. Канта, який стосується обґрунтування ідеї космополітичного права миру. Натомість саме ця ідея широко обговорюється у сучасній західній політичній філософії у зв'язку з дискусіями з приводу глобального політичного устрою, міжнародної справедливості та шляхів попередження ядерної катастрофи. Як зазначає Є.Ю. Винокуров, «розуміння сучасної філософії міжнародних відносин передбачає розуміння впливу, здійсненого на неї Кантом» [2, с. 6]. Більше того, починаючи з другої половини XX століття основні положення кантівського варіанту миротворчого проекту поступово впроваджуються у практику міжнародних відносин. Тому доречно, з нашої точки зору, розглянути кантівський миротворчий проект, виявивши його зв'язок з теорією т.зв. дворівневої суспільної угоди.

Варто відмітити, що в рамках кантівської теорії вічного миру поєднуються дві потужні філософські традиції, започатковані ще в епоху античності:

- (1) філософсько-миротворча (Платон, Аристотель, А. Августин, Д. Аліг'єрі, Е. Роттердамський, Е. Крюсе, Я.А. Коменський, В. Пенн, Ш.-І. Сен-П'єр);
- (2) суспільно-договірна (Антіфонт, Платон, Хрисіпп, Ф. Аквінський, М. Падуанський, В. Оккам, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо).

До І. Канта теорії суспільної угоди та вічного миру розвивались незалежно одна від одної, хоча й обидві виводились з ідеї природного права. Тому теоретики першої концентрували увагу на переході до правового і громадянського стану в межах окремо взятої національної суверенної держави, а розробники другої говорили про вічний мир як бажаний стан, але не як про політичний проект, тобто носили дещо наївний і романтичний характер. Навіть ті прихильники теорії суспільної угоди, які так чи інакше торкалися питання розробки міжнародного права, як наприклад Т. Гоббс, тлумачили його суб'єктивно, тобто як «право кожному суверенові гарантувати безпеку свого народу», як «повноваження народу на свою власну безпеку» і «мудрі правила для національного „виживання“ та миру всередині держави» [4, с. 218]. Отже, виходило, що навіть ті суспільства, які перебувають у громадянському стані, на міжнародній арені знаходяться у стані «війни всіх проти всіх». Але спираючись на легітимність свого народу правителі цих держав не відчують усіх негативних проявів цього стану.

Найважливішою особливістю кантівського варіанту теорії суспільного договору можна вважати те, що вона набуває т.зв. дворівневого характеру, тобто так само як Гоббс, Локк і Руссо обґрунтовували механізм переходу від природного стану до громадянського на рівні одного суспільства, Кант наполягає на тому, що логічним завершенням ідеї суспільної угоди має стати її розширення до меж людства в цілому (ідея суспільно-договірного космополітизму). Результатом такого розширення має стати встановлення всесвітньо-громадянського стану і, як результат, настання вічного (тривалого і міцного) миру між народами.

Що ж дозволило Канту поєднати ці дві філософські традиції? З нашої точки зору, спільним знаменником для них виступає ідея природного права, а поштовхом для їх поєднання виступили його розмірковування над своїм головним питанням — «Що таке людина?». Відповідаючи на це питання, Кант, як відомо, розкрив усе розмаїття проявів людської сутності і саме на цій основі розробив свою теоретичну і практичну філософію. Крім того, важливо зазначити, що це вплинуло на здійснення т.зв. «коперніканського перевороту», причому не тільки у гносеології, тобто його теоретичній філософії, але і в практичній. На це вказує, зокрема, сучасний російський дослідник С.І. Максимов, згідно з яким «практична філософія Канта відкидає в якості критерію як істини, так і моральності поведінки згоду розуму з зовнішнім світом і стверджує цей критерій у згоді розуму зі своїми власними законами». Отже, «деонтологічний суб'єкт посідає місце суверена» [12, с. 352-353],

тобто в принципі спроможний стати законодавцем для себе, бути морально автономним суб'єктом. Якщо «коперніканський переворот» у теоретичній філософії був здійснений І. Кантом під впливом гносеологічних ідей Д. Юма, то аналогічний переворот у практичній філософії — під впливом соціально-філософських ідей Ж.-Ж. Руссо. Кант високо цінував, зокрема, ідею Руссо щодо гідності людини, яку він виводив із природної свободи та природного співчуття, і на цій підставі обґрунтовував ідею правової держави з точки зору природного права [15, с. 389].

Головними поняттями, що характеризують природу людини, на думку Канта, є поняття розуму та свободи. Саме вони перш за все відрізняють людину від тварини, і, крім того, характеризують першу як особистість. Причому розвиток моральності людини напряду залежить від розвитку людської розумності, адже розум визначає для себе моральні закони. Людина — це єдина істота, яку природа наділила розумом, тобто «здібністю розширювати за межі природного інстинкту правила і цілі докладання усіх її сил». Згідно з Кантом,

[природа] не хотіла, щоб вона [людина] керувалась інстинктом або була забезпечена вродженими знаннями і навчена ним, вона [природа] хотіла, щоб вона [людина] все витворила із себе [7, с. 9-10].

Свобода, за Кантом, — це чисте поняття розуму, яке не може бути предметом теоретичного пізнання, але має для нас значення як регулятивний принцип, як «суто негативний принцип спекулятивного розуму». У практичному ж застосуванні розуму поняття свободи доводить свою реальність за допомогою практичних основоположень, що в якості законів доводять причинність чистого розуму незалежно від усіх емпіричних умов, і наявності в нас чистої волі, в якій беруть свій початок моральні поняття і закони. З такого позитивного поняття свободи Кант виводить ідею існування безумовних моральних законів, або категоричних імперативів, у відповідності з якими «ті чи інші вчинки дозволені чи не дозволені, тобто морально можливі або неможливі, а деякі вчинки або протилежні до них вчинки морально необхідні, тобто обов'язкові» [9, с. 242-243].

Поняття свободи й обов'язку, як стверджує Т.І. Ойзерман, визначають і становище людини у суспільстві та її ставлення до держави. Суспільство, згідно з Кантом, представляє собою «громадянський стан», в якому здійснені свобода кожного члена суспільства як людини, його рівність з кожним іншим членом суспільства в якості підданого та його самостійність як громадянина. А державу Кант визначає як

об'єднання людей, підпорядкованих правовим законам, причому тільки тим законам, які людина як громадянин прямо чи опосередковано встановлює разом з іншими громадянами [14, с. 391].

Отже, згідно з Кантом, природа надала людині розум і засновану на ньому свободну волю, а загальним засобом, яким вона користується для того, щоб здійснити розвиток усіх задатків людей, є їх антагонізм у суспільстві. Під антагонізмом Кант розуміє своєрідну «недоброзичливу товариськість людей», тобто людську схильність вступати у спілкування, пов'язану із всезагальним спротивом, що постійно загрожує суспільству роз'єднанням (ворожнечею). Причиною такої недоброзичливості є суперечлива природа самої людини, яка, з одного боку, має схильність спілкуватися з іншими людьми, проявляючи тим самим свої природні задатки, але, з іншого боку, їй властиве також прагнення усамітнитися і все погоджувати тільки з власними бажаннями, і як наслідок, очікує на супротив з боку інших людей [7, с. 11]. Таким чином, подібна суперечлива природа людини виступає одночасно і фактором розвитку людської цивілізації, оскільки зрештою стає причиною законодавчого порядку у суспільстві, і в той же час породжує проблему досягнення всезагального громадянського стану.

За умови нічим і ніким необмеженої свободи люди не можуть вжитись разом, а отже і розкрити усі свої задатки, закладені природою. Оскільки важливою умовою реалізації таких природних задатків є спілкування із собі подібними, то люди змушені вступати у «стан примусу», де їм доводиться узгоджувати свою свободу зі свободою інших людей. Отже, причину прогресу людської цивілізації, розвитку культури Кант вбачає у цій природній нетовариськості, яка дисциплінує людину [7, с. 12-13]. Та ж сама нетовариськість, що змушує людей об'єднуватись, є причиною того, що кожна держава як суспільний організм по відношенню до іншої користується своєю свободою, як їй заманеться. Тому, держави у природному стані, так само як і люди, очікують з боку інших держав несправедливостей, а отже подібний стан антагонізму і повної свободи повинен змусити їх укласти між собою угоду [7, с. 15]. Таким чином, усі війни є численними невдалими спробами людей створити нові взаємовідношення між державами, проте ці нові об'єднання в силу різних причин (внутрішнього розладу або зовнішніх розбратів) не можуть зберегти себе.

Варто відмітити, що, за Кантом, сам суспільний контракт є особливим договором, оскільки об'єднання багатьох осіб, що є метою саме по собі, також має бути метою кожного. Таким чином, це об'єднання є безумовним обов'язком у всіх відношеннях між людьми, які

не можуть обійтися без взаємного впливу. Цей обов'язок, окрім мети, є також вищою формальною умовою всякого зовнішнього обов'язку, тобто є правом людей, які перебувають під публічними примусовими законами. Вони, у свою чергу, можуть розподілити між людьми належне і захистити його від посягань інших людей [10, с. 175]. Отже, за Кантом, «право є обмеженням свободи кожного за умови його згоди зі свободою усіх інших, наскільки це можливо згідно деякого загального закону» [10, с. 176]. У свою чергу, громадянський стан — це угода між людьми, які розділяють свою свободу з іншими без шкоди для себе; перебуваючи у суспільстві, вони підкоряються примусовим законам. Оскільки ці закони встановлює чистий практичний розум, що встановлює їх апіорно, він не має жодної емпіричної мети, тобто не служить меті якогось конкретного суб'єкта [10, с. 176].

Таким чином, на думку Канта, громадянський стан може бути тільки правовим станом і заснованим на таких апіорних принципах:

- (1) свобода кожного члена суспільства як людини;
- (2) рівність індивіда з кожним іншим як підданого;
- (3) самостійність кожного члена цієї спільності як громадянина.

Вказані принципи Кант розглядає не тільки як закони, які дає уже існуюча держава (позитивне право), скільки закони, на основі яких в принципі можливе утворення держави у відповідності з принципами, що виходять з чистого розуму [10, с. 176]. Свобода людини як загальна категорія виражається Кантом наступною формулою:

ніхто не може змусити мене бути щасливим таким чином, як хоче він (як він уявляє собі добробут інших людей); кожен має право шукати свого щастя на тому шляху, що йому самому уявляється як хороший, якщо тільки він цим не завдає шкоди свободі інших прагнути до подібної мети — свободі, сумісною за деяким можливим загальним законом зі свободою усіх (тобто з їхнім правом шукати щастя) [10, с. 176-177].

Що стосується рівності людей, то вона постулюється Кантом наступним чином:

кожний член суспільства має по відношенню до кожного іншого примусові права, що не розповсюджуються тільки на правителя суспільства (тому що він не є членом спільності, а виступає її творцем та охоронцем); один тільки правитель має право примушувати, сам не підкорюючись жодному примусовому закону [10, с. 177].

У той самий час рівність передбачає і дистрибутивну справедливість:

кожен член суспільства повинен мати можливість досягнути в ньому кожного ступеня того чи іншого стану (досяжного для підданого), який він може досягнути завдяки своєму таланту, старанності та вдачі; а всі інші громадяни не повинні стояти йому на заваді зі своїми спадковими прерогативами (як привілеями певного стану), з тим щоб навічно тримати його і його потомство на нижчому щаблі [10, с. 179].

Останнім апіорним принципом громадянського правового стану, за Кантом, є самостійність члена суспільства не тільки як громадянина, але і як законодавця. Вслід за Руссо, Кант наголошує на тому, що в державі можлива тільки одна воля — воля самого народу, «коли всі вирішують відносно всіх, отже, кожий відносно самого себе». Таким чином, «поняття загальної волі включає в себе поняття зовнішньої свободи, рівності і єдності волі всіх, а самостійність є умовою цієї єдності» [10, с. 182]. Цей основний закон, який може виходити від загальної (об'єднаної) волі народу, і називається Кантом первинним договором. Причому, наголошує Кант, тільки на цьому первинному договорі можна заснувати громадянське суспільство, а отже і правовий стан. Цікавим є те, що Кант характеризує цей первинний договір як об'єднання усіх окремих і приватних волей у народі в одну спільну і публічну волю не як факт, що мав місце в реальній історії людства; більше того, «як такий він взагалі неможливий».

Цей договір є всього лише ідеєю розуму, яка, однак, має безперечну (практичну) реальність у тому сенсі, що він накладає на кожного законодавця обов'язок видавати свої закони так, щоб вони могли виходити від об'єднаної волі цілого народу, і що на кожного підданого, оскільки він бажає бути громадянином, необхідно дивитись так, нібито він поруч з іншими дав свою згоду на таку волю [10, с. 184-185].

Таким чином, суспільна угода в кантівському розумінні є угодою індивідів про ідеал «правової держави». На цій підставі Е.Ю. Соловйов робить висновок, що його версія договірної теорії докорінно відрізняється від усіх попередніх, творці яких намагались відповісти на питання, чим є держава за своїм походженням. Кант, навпаки, поміщає ідею суспільної угоди у майбутнє, тому кожен «тут і тепер» перебуває у договорі з іншими з приводу вироблення образу бажаного політичного устрою, який має бути саме образом правової держави. Ще однією відмінністю кантівської версії теорії суспільної угоди є ідея «легального способу дій», згідно з якою індивід має діяти по відношенню до держави, яка не відповідає строго-правовому ідеалу, у відповідності з принципом зовнішньої покори за внутрішньої неучасті. Соловйов стверджує, що ця позиція протиставляється двом крайнім формам громадянської поведінки, обґрунтованим у попередніх договірних теоріях:

(1) вірнопідданству, яке ні про що не питає; (2) бунтарсько-революційному спротиву [18, с. 220-223].

Уся охарактеризована аргументація Канта з приводу суспільної угоди в рамках національної держави використовується ним і щодо глобального суспільного контракту. Кант говорить про необхідність створення «всесвітньо-громадянського стану публічної державної безпеки» як про «останню сходінку, на яку людському роду ще належить зійти». Адже вже утворені держави, які послуговуються своєю «варварською свободою», воюючи одна з одною, гальмують подальший розвиток природних задатків людини, а саме її моральність. Тому державам необхідно вийти «з хаотичного стану відносин», а це можливо тільки шляхом встановлення вічного миру.

І.С. Андреева вказує на те, що кантівська теорія вічного миру істотно відрізняється від аналогічних теорій, запропонованих його попередниками і сучасниками, тим, що він не просто засновує свою теорію на принципах моралі, але й намагається обґрунтувати встановлення вічного миру між народами як історичну закономірність, у зв'язку з чим велику увагу приділяє філософсько-історичним і міжнародно-правовим аспектам цієї проблеми [1, с. 249-250]. Н.В. Мотрошилова також стверджує, що головна праця, в якій Кант розкриває своє бачення проблеми вічного миру — трактат «До вічного миру», — представляє собою роботу не тільки філософсько-правового та філософсько-політичного характеру, але й загально-філософського, філософсько-історичного, етичного і навіть метафізичного [13, с. 412]. Тому важливо ще раз відмітити, що кантівський проект вічного миру органічно вписаний у його філософську систему в цілому і пов'язаний, зокрема, з його тлумаченням теорії суспільної угоди.

Кант переконаний у тому, що природним станом є стан війни, тобто, такий стан, який характеризується «безперервними ворожими діями», або в якому існує небезпека їх появи. Тому стан миру має бути встановлений, адже припинення воєнних дій ще не є гарантією проти них у майбутньому [7, с. 156] (у зв'язку з цим Кант чітко розрізняє мир і перемир'я). Саме з цієї ідеї розпочинається другий розділ кантівського трактату «До вічного миру», що містить три дефінітивні статті. В цілому Кант наводить три доводи на користь неминучої здійсненності вічного миру між народами:

- (1) наголос на тих численних небезпеках, що витікають із безперервних воєн, від порушення мирних договорів і які зрештою мають підштовхнути людство до союзу держав і міцного миру;

- (2) звернення до поняття людської природи, загального задуму природи по відношенню до людського роду;
- (3) апеляція до «правового принципу».

Отже, два перших доводи мають переважно загально-філософський характер і діють ніби незалежно від волі окремих людей і людства в цілому, тоді як третій відноситься до сфери свідомої діяльності індивідів, державних органів та міжнародних організацій [13, с. 417-418]. З нашої точки зору, саме третій кантівський довід — «правовий принцип» — набуває найбільшого значення в контексті розгляду проблеми вічного миру як результату глобальної угоди між народами. Більше того, саме «правовий аргумент» Канта є на сьогодні найбільш обговорюваним у сучасній політичній філософії.

Таким чином, саме три дефінітивних статті передбачають, за Кантом, встановлення громадянсько-правового стану, що і є станом вічного миру. Оскільки природний стан між державами не надає повної гарантії безпеки, а навіть загрожує станом беззаконня, то виникає природна необхідність вступити у громадянський стан усім людям цих держав і змусити самі держави вступити в подібну угоду. Отже, Кант зазначає, що кожна людина має перебувати у громадянсько-правовому стані, який включає:

- (1) устрій людей в єдиному народі по праву державного громадянства;
- (2) устрій держав по відношенню одна до одної згідно міжнародного права;
- (3) устрій по праву всесвітнього громадянства, оскільки люди та держави взаємно впливають одне на одного, вони мають бути громадянами всесвітньої держави [8, с. 157].

Громадянський устрій держави передбачає республіканську форму. Щоб не виникло плутанини, Кант наголошує на відмінності республіканського устрою від демократичного. Розділяючи форми держав, за відмінністю осіб, що мають верховну державну владу (автократія, аристократія і демократія), та за засобом управління народом його верховного глави (республіканський і деспотичний), Кант стверджує пріоритетність республіканського устрою. Він, на відміну від деспотичного, «засновується на конституції (на акті загальної волі, завдяки якому маса стає народом)». «Республіканізм є державним принципом

відокремлення виконавчої влади (уряду) від законодавчої» [8, с. 158-159].

Другою умовою громадянсько-правового устрою має бути міжнародне право, засноване на федералізмі вільних держав. Цей союз має бути не державою народів, а своєрідною «федерацією», тобто вона не повинна організовувати єдиний народ із різних державних народів, а також не повинна бути всесвітньою монархією. Подібну угоду держав Кант позначає особливим терміном — «союз миру», що має за мету не набуття влади будь-якою державою, а забезпечення свободи кожної держави для неї самої [7, с. 159-160]. «Кінцевою метою усього міжнародного права», за Кантом, є вічний мир [9, с. 387].

Третьою умовою громадянсько-правового устрою має бути право всесвітнього громадянства, що у свою чергу повинно бути обмежене умовами всезагальної гостинності, тобто право гостя передбачає лише право відвідування та спілкування, але ні в якому разі не культурну інтервенцію більш цивілізованих народів по відношенню до інших, менш розвинених. Таким чином, за Кантом, ідея всесвітнього громадянства є лише необхідним доповненням «неписаного кодексу як державного, так і міжнародного права до публічного права людства» [9, с. 163-165]. У зв'язку з цим необхідно також згадати про доволі цікаву дискусію, що розпочалась у західній політичній філософії останньої чверті ХХ століття стосовно шляху встановлення міжнародної справедливості як умови досягнення вічного миру. В ході цієї дискусії виокремились два основних напрямки, представники яких, спираючись на кантівські ідеї, пропонували різні шляхи трансформації міжнародного права: (1) етизації та (2) конституціоналізації. Перший шлях обстоюють розробники доволі поширеної в англomовній політико-філософській традиції ліберальної концепції демократичного миру, а другий — прихильники теорії правового пацифізму, передусім Дж. Ролз, Ю. Габермас та О. Гюффе.

Концептуальне оформлення концепції демократичного миру пов'язане з намаганням проінтерпретувати три кантівські дефінітивні статті з ліберальної точки зору. Як стверджує О.М. Саліков, теорія демократичного миру на сьогодні є однією із найбільш впливових і обговорюваних сучасних концепцій в теорії міжнародних відносин [17, с. 43]. Більше того, саме ця теорія багато в чому зараз визначає зовнішню політику Заходу, передусім США.

Головна ідея теорії демократичного миру зводиться до твердження, що ліберальні демократії миролюбні за своєю природою і не воюють між собою, тому єдиний шлях до встановлення всезагального

миру — це поширення ліберально-демократичних цінностей серед усіх країн світу. Її представники наполягають на тому, що принципи і методи здійснення політики всередині держави поширюються на її зовнішню політику, тому, на відміну від демократичних держав, авторитарні більш схильні до проявів насилля. Основні положення теорії демократичного миру вперше у систематичній формі викладені у статті Майкла Дойла «Кант, ліберальний спадок і міжнародні справи» (1983) (див.: [21]), де він називає І. Канта «найвидатнішим ліберальним філософом» і доводить, що кантівський вічний мир може бути реалізованим тільки за умови домінування ліберальних цінностей, адже держави з демократичним устроєм не зможуть самовільно вступати у війну, не маючи підтримки виборців, а останні, у свою чергу, не підтримають війну проти держави зі схожою системою цінностей. Крім того, громадяни демократичної держави зацікавлені в мирі і з економічної точки зору, маючи торгово-економічні взаємозв'язки з громадянами та організаціями іншої ліберально-демократичної держави.

Всупереч тому, що проголошують представники теорії демократичного миру, вона лише формально відповідає суті кантівського проекту миру. Її можна віднести не стільки до теорії миру, скільки до теорії перемир'я. Як справедливо зауважує А.А. Ізгарська,

представники даної парадигми [...] апелюють до авторитету І. Канта, [однак] вони спрощують і спотворюють його ідеї. Ідеї настільки спотворені, що в плані філософських засад теоретики «демократичного миру» здаються більше гегельянцями, аніж кантіанцями [6, с. 55].

На наш погляд, дане порівняння доволі влучно вказує на одну суттєву обставину: Кант говорив про мир, як про стан, який необхідно встановити правовим шляхом, тобто як про морально-практичний регулятив міжнародної політичної діяльності, Гегель же, навпаки, ідеалізував дійсність, проголошуючи «усе розумне дійсним, усі дійсне розумним». Так само представники теорії демократичного миру вважають, що мир — даність, але поки що в окремо взятому регіоні світу (Заході).

Доволі цікаві критичні ідеї з приводу ліберальної теорії демократичного миру оголосив на Міжнародному дослідницькому семінарі «Кантівський проект вічного миру в контексті сучасної політики» (2012) Луїджі Каранті. Зокрема, він вказує на «три пункти нерозуміння» між теорією вічного миру Канта та теорією ліберального (демократичного) миру, кожен з яких стосується трьох дефінітивних статей кантівського проекту. Каранті докладно характеризує кожен з наступних «пунктів нерозуміння»:

- (1) якщо Кант конструює містке і насичене вимогами поняття республіканізму, згідно якого сучасні ліберальні демократії є, у кращому випадку, гарним наближенням, то вчені теорії демократичного миру ототожнили республіканізм і лібералізм, зводячи тим самим нанівець простір для критики сучасних демократичних режимів з кантівської точки зору;
- (2) якщо Кант пропонував федерацію, яка буде постійно розширюватись і буде відкрита для усіх типів держав, як засіб зниження ймовірності війни, потреба в яких особливо велика у відносинах між демократіями та автократіями, то вчені теорії демократичного миру висунули поняття «клуб демократій», суттєво знижуючи тим самим миротворчу роль міжурядових організацій і пропонуючи поділ світу на зону миру і справедливості, зайняту ліберальними демократіями, та решту світу — зону безладу і несправедливості;
- (3) якщо Кант відстоював право всесвітнього громадянства як засіб зниження взаємної недовіри і посилення взаємозв'язку між народами, то вчені теорії демократичного миру звели потенціал даної нормативної пропозиції до ліберальної ідеї, що торгівля сприяє миру [11, с. 9].

В результаті Каранті приходять до висновку, що кантівський проект миру набагато глибший за своїм теоретичним змістом і може розглядатись в якості стимулу до трансформації теорії «ліберального» миру.

Що стосується теорії правового пацифізму, то, з нашої точки зору, вона ближча до аутентичних кантівських ідей, оскільки враховує ідею суспільно-договірного космополітизму, ідею «правового союзу правових держав». Більше того, можна стверджувати, що Кант пропонує замінити класичне міжнародне право війни, засноване на принципах т.зв. Вестфальської системи, на космополітичне право миру, адже стан війни між державами відповідає їх природному стану, а стан миру — громадянсько-правовому. У праці «Метафізичні начала вчення про право» Кант чітко формулює «невідворотне veto» морально-практичного розуму: ніякої війни не повинно бути [...]; війна — це не той спосіб, яким кожен має добиватись свого права [9, с. 391].

Згідно з Кантом, вічний мир має розглядатись як регулятивний принцип нового міжнародного права і як гранична доброчинність, що має на меті встановлення загального блага. Тому досягнення такого

миру є обов'язком для людини і, крім того, складає кінцеву мету вчення про право в межах одного тільки розуму.

Основні принципи сучасного міжнародного права, як відомо, закріплені у Статуті Організації Об'єднаних Націй. У той же час, як зауважує Й. Раубер, у більшості своїх аспектів Статут ООН читається як нове формулювання ідей кенігсбергського мислителя. Зокрема, на його думку, про це свідчать:

- (1) преамбула Статуту ООН, де перераховані цілі цієї організації, серед яких: «позбавити прийдешні покоління нещастя війни», «жити разом, у мирі один з одним, як добрі сусіди», «об'єднати наші сили для підтримки міжнародного миру й безпеки»;
- (2) стаття 1(1) Статуту ООН, в якій вимога підтримувати міжнародний мир і безпеку навіть очолює список цілей організації, а в 1(2) йдеться про необхідність прийняття «відповідних заходів для зміцнення загального миру»;
- (3) стаття 2(4) Статуту ООН, яка забороняє застосовувати силу, що майже рівносильне кантівському «невідворотному veto» морально-практичного розуму [22, с. 58].

Важливим етапом формування сучасного міжнародного права як права миру, з нашої точки зору, є прийняття Декларації про право народів на мир (від 12 листопада 1984 року). У цій Декларації Генеральна Асамблея ООН

- (1) проголошує, що народи нашої планети мають священне право на мир;
- (2) заявляє, що збереження цього права і сприяння його здійсненню — один із головних обов'язків кожної держави;
- (3) підкреслює, що забезпечення здійснення права народів на мир вимагає, щоб політика держав була зорієнтована на виключення застосування сили у міждержавних відносинах і вирішення міжнародних суперечок мирними засобами на основі Статуту ООН;
- (4) закликає усі держави та міжнародні організації всіляко сприяти забезпеченню цього права народів на мир шляхом прийняття належних заходів як на національному, так і на міжнародному рівні (див.: [5]).

Отже, як видно, кантівський проект конституціоналізації міжнародного права тісно пов'язаний з ідеєю правового забезпечення миру на міжнародній арені. Це означає, що міжнародне право еволюціонує від класичної своєї форми (як міждержавного права, заснованого на ідеї державного суверенітету та праві на війну) до сучасного космополітичного (супранационального, всесвітньо-громадянського) права (заснованого на праві на мир). За визначенням Ю.Габермаса, міжнародне позитивне право після двох світових воєн «реально просунулось у напрямку всесвітньо-громадянського стану, набуло інституціональних форм у міжнародних конституціях, організаціях і практиках» [20, с. 103]. Міжнародні відносини поступово набувають наднаціонального характеру, світ «сьогодні знаходиться у стані переходу до постнаціональної констеляції світового суспільства. Держави втрачають свою автономію в тій мірі, в якій вони залучаються у горизонтальні мережеві зв'язки цього глобального суспільства». Таким чином, «в цій ситуації, теза Канта про всесвітній громадянський лад більше не суперечить традиційним установкам „реалістів“, які виходять із соціально-онтологічної переваги влади над правом» [20, с. 104].

Космополітичне право має призвести до того, що «навіть глобальним гравцям буде заборонено вдаватися до війни як легітимного засобу вирішення конфліктів» [19, с. 10]. Нововведення у міжнародному праві, на думку Ю.Габермаса, не стільки орієнтують на утвердження деякої світової республіки, що володіє глобальною монополією на владу, скільки на «встановлення санкціонованого режиму миру і прав людини на наднаціональному рівні, який має створити рамки для глобальної внутрішньо-національної політики без глобального уряду на міжнаціональному рівні, оскільки глобальне суспільство стає пацифістським і лібералізованим» [19, с. 13]. Визнаючи, що питання про те, чи може Статут ООН розглядатись в якості конституції, є доволі спірним, він все таки схиляється до позитивної відповіді. Зокрема, Габермас наводить три нормативні інновації, що містяться у Статуті ООН, на відміну від Статуту Ліги Націй, які, «на перший погляд, мають риси конституції»:

- (1) безпосередній зв'язок мети забезпечення миру з обов'язковою політикою прав людини;
- (2) поєднання заборони на застосування насилля та реалістичної загрози судового переслідування і санкцій;
- (3) включний характер світової організації і вимога універсальної

юридичної сили створюваного нею права [19, с. 13].

Варто також згадати у даному контексті концепцію міжнародного права Дж. Ролза, в рамках якої він пропонує розрізняти «право народів» та «право націй». Якщо під останнім Ролз розуміє «позитивний, легальний порядок», то під першим —

систему політичних концепцій і принципів права, справедливості і загального блага, що визначає зміст ліберальної концепції справедливості, виробленої для застосування щодо міжнародного права. Воно [право народів] забезпечує зміст і принципи, якими оцінюється міжнародне право [16, с. 84-85].

На думку Ролза, право народів має бути раціональним і базуватись на таких принципах:

- (1) народи (як організовані їхніми урядами) вільні і незалежні, і їхня свобода і незалежність мають поважатися іншими народами;
- (2) народи рівні за їхньою власною згодою;
- (3) народи мають право на самозахист, але не мають права на війну;
- (4) народи мають дотримуватися принципу невтручання у внутрішні справи держави;
- (5) народи мають дотримуватися договорів і зобов'язань;
- (6) народи повинні дотримуватися певних встановлених обмежень щодо ведення війни (що допускаються в якості самозахисту);
- (7) народи зобов'язані дотримуватися прав людини [16, с. 86].

Причому під «народами» Ролз розуміє «особистості й все, що залежить від них, що розглядається як єдиний організм і влаштоване за допомогою їхніх політичних інститутів» [16, с. 100].

Як і Габермас, Ролз стверджує, що сучасне міжнародне право обмежує право держав на війну:

у процесі вироблення права народів важливо побачити, що уряд як політична організація свого народу не є [...] джерелом своїх прав [...] Ми повинні переформулювати суверенні права у світлі раціонального права народів і позбавитись від права на війну і права на внутрішню автономію, які були правами (позитивного) міжнародного права протягом двох з половиною століть після Тридцятирічної війни, як частина класичної міжнародної системи [16, с. 83].

Головна причина необхідності позбавитись ключових прав класичного міжнародного права полягає у пріоритетності прав людини над правами національної держави. Причому зазначена ідея стає логічним наслідком теорії суспільного договору, перенесеної на міжнародний рівень. Ще Кант говорив про трансформацію міжнародного права, як права держав, у космополітичне право, як право держав та індивідів. Третя дефінітивна стаття кантівського вічного миру стосується т.зв. *jus cosmopoliticum*, тобто права всесвітнього громадянства, суть якого полягає у тому, що «люди і держави, перебуваючи між собою у зовнішніх взаємозумовлених відносинах, мають розглядатися в якості громадян загальнолюдської держави» [8, с.157]. Інакше кажучи, окремі люди виступають суб'єктами права не тільки в якості громадян національних держав, але і в якості громадян світу, що стає можливим тільки за умови конституціоналізації міжнародного права. Адже права, які покликана забезпечити держава, згідно з умовами суспільного договору, можуть порушуватися за відсутності громадянського стану за межами цієї держави. Висновок, до якого приходять Кант, полягає у тому, що громадянський стан має бути встановленим і на міжнародній арені. Габермас стверджує, що кантівська ідея всесвітньо-громадянського стану носить доволі амбіційний характер, оскільки «переносить практику позитивного здійснення громадянських прав, а також прав людини з національного на міжнародний рівень» [20, с.113]. До того ж у забезпеченні прав людини на міжнародному рівні зацікавлені передусім окремі індивіди, хоча б тому, що саме на їхні плечі лягають усі тяготи війни.

Як уже зазначалось, обов'язкове дотримання прав людини є одним із принципів ролзівського «права народів». Саме ця ідея визнається усіма учасниками дискусій про можливість досягнення вічного миру. Крім того, у преамбулі до Всезагальної декларації прав людини (1948) чітко проголошується, що «основою свободи, справедливості і всезагального миру» є «визнання гідності, притаманної усім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав їх», а також, що нехтування прав людини призвело до «варварських актів, що обурюють людську совість» (див.: [3]). Проте сама ідея прав людини може розглядатись як породження західної ліберальної традиції, неприйнятної для культур, що базуються на іншій системі цінностей. У зв'язку з цим Ролз наполягає на тому, що права людини не залежать від якої-небудь всезагальної моральної доктрини або філософської концепції людської природи. Адже подібне обґрунтування прав людини завжди могло б розглядатись як упереджене, наприклад, щодо східних колективіст-

ських культур, в яких особистості традиційно розглядаються в якості членів певних груп (на відміну від громадян в рамках західної індивідуалістичної культури). Права людини, згідно з Ролзом, «політично нейтральні».

Ролз також пропонує поділити усі права людини, представлені у Всезагальній декларації, на (1) власне права людини та (2) ліберальні права. До свого «права народів» він залучає саме перший різновид прав людини, який включає два класи прав, що містяться в третій і п'ятій статтях Декларації: (1.1) кожна людина має право на життя, свободу і на особисту недоторканність; (1.2) ніхто не повинен піддаватись тортурам або жорстоким, нелюдським і таким, що принижують його гідність, поводженню та покаранню. На думку Ролза, статті з третьої по вісімнадцяту можуть потрапити до цієї першої групи прав людини за певних обмовок. Що ж стосується прав людини, перерахованих у Декларації, починаючи з дев'ятнадцятої статті, їх необхідно зарахувати до групи ліберальних прав [16, с. 104], до яких не можна апелювати, обґрунтовуючи принципи міжнародної справедливості, глобального політичного устрою тощо. Слід зазначити, що саме таким хибним шляхом пішли розробники теорії демократичного миру.

Отже, права людини представляють собою окремий клас прав, який відіграє особливу роль у формуванні нового міжнародного права. Зокрема, йдеться про те, що вони визначають межі державного суверенітету у зв'язку з підпорядкуванням національного законодавства нормам міжнародного права. А оскільки ядром державного суверенітету у класичному розумінні було право держави на ведення війни, то права людини також впливають на становлення «раціонального права народів», що проголошує право держав на самозахист, але забороняє право на війну. Згідно з Ролзом, права людини

- (1) є необхідною умовою для легітимації режиму та забезпечення відповідного правопорядку;
- (2) при використанні у певних випадках також істотні для недопущення виправданої інтервенції іншими народами;
- (3) обмежують плюралізм серед народів [16, с. 94].

Зважаючи на останній момент, важливо ще раз наголосити на тому, що, спираючись на ідею прав людини, можна теоретично обґрунтувати пріоритетність миру та можливість його правового забезпечення у всесвітніх масштабах.

Таким чином, можна зазначити, що концепція вічного миру І.Канта передбачає головною умовою переходу від природного до громадянського стану суспільний договір не тільки між індивідом та державою, а й між різними державами. Результатом глобального суспільного договору має стати всесвітній громадянсько-правовий стан, тому логічним завершенням цієї кантівської ідеї можна вважати його позитивно-правове обґрунтування ідеї вічного миру. Саме ця ідея заклала підвалини для трансформації класичного міжнародного права як права держави на війну у напрямку космополітичного права миру, основні принципи якого викладені у Статуті ООН.

Бібліографія

- [1] *Андреева И.С.* Учение Канта о вечном мире // *Философия Канта и современность* / Под общ. ред. Т.И. Ойзермана. — М.: Мысль, 1974. — С. 236-265.
- [2] *Винокуров Е.Ю.* На пути к Вечному миру: философия Канта в современных дискуссиях о глобальном политическом устройстве. — Калининград: Изд-во КГУ, 2002.
- [3] *Всеобщая декларация прав человека* (от 10 декабря 1948 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml
- [4] *Гюффе О.* Демократія в епоху глобалізації. — К.: ППС-2002, 2007.
- [5] *Декларация о праве народов на мир* (от 12 ноября 1984 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/right_to_peace.shtml.
- [6] *Изгарская А.А.* Факторы умиротворения человечества в современной либеральной парадигме «демократического мира»: критический анализ // *Вестник НГУ. Серия: Философия*. — 2008. — Том 6. — № 1. — С. 54-58.
- [7] *Кант И.* Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // *Кант И. Соч. в 6 томах*. — М.: Мысль, 1966. — Т. 6. — С. 5-23.
- [8] *Кант И.* К вечному миру // *Трактаты о вечном мире*. Сост. сб. И.С. Андреева и А.В. Гулыга. — М.: Соцэкгиз, 1963. — С. 150-192.

- [9] *Кант И.* Метафизика нравов // Кант И. Соч. в 8-ми томах. — М. : Чоро, 1994. — Т. 6. — С. 224-542.
- [10] *Кант И.* О поговорке «Может быть верно в теории, но не годится для практики» // Кант И. Соч. в 8-ми томах. — М. : Чоро, 1994. — Т. 8. — С. 158-204.
- [11] *Каранти Л.* «Вечный» мир и мир «либеральный»: три пункта непонимания // Международный исследовательский семинар «Кантовский проект вечного мира в контексте современной политики» [Электронный ресурс]. — Калининград: БФУ им. И. Канта, 20-22 апреля 2012 г. — С. 1-10. — Режим доступа: http://issuu.com/kant-online/docs/caranti-perpetual_peace_and_liberal_peace
- [12] *Максимов С.И.* Философия права И. Канта как проект правового общества // Иммануил Кант: наследие и проект / Под ред. В.С. Стёпина, Н.В. Мотрошиловой. — М. : «Канон» РООИ «Реабилитация», 2007. — С. 351-358.
- [13] *Мотрошилова Н.В.* Концепция «вечного мира» и союза государств И. Канта: актуальное значение // Иммануил Кант: наследие и проект / Под ред. В.С. Стёпина, Н.В. Мотрошиловой. — М. : «Канон» РООИ «Реабилитация», 2007. — С. 406-427.
- [14] *Ойзерман Т.И.* Кант и Гегель (опыт сравнительного исследования). — М. : «Канон» РООИ «Реабилитация», 2008.
- [15] *Райтемайер У.* Кантовский культурно-исторический набросок проекта всемирно-гражданского общества // Иммануил Кант: наследие и проект / Под ред. В.С. Стёпина, Н.В. Мотрошиловой. — М. : «Канон» РООИ «Реабилитация», 2007. — С. 376-393.
- [16] *Ролз Дж.* Право народов // Вопросы философии. — 2010. — № 9. — С. 79-85.
- [17] *Саликов А.Н.* Интерпретация идей трактата «К вечному миру» И. Канта в современной либеральной теории демократического мира // Кантовский сборник. — 2012. — Вып. 4 (42). — С. 42-49.
- [18] *Соловьёв Э.Ю.* Теория «общественного договора» и кантовское моральное обоснование права // Философия Канта и современность / Под общ. ред. Т.И. Ойзермана. — М. : Мысль, 1974. — С. 184-235.

- [19] *Хабермас Ю.* Кантовский проект конституционализации международного права. Есть ли у него будущее? // Проблемы философии права. — 2006-2007. — Том IV-V. — С. 7-16.
- [20] *Хабермас Ю.* Расколотый Запад. — М.: Весь мир, 2008.
- [21] *Doyle M.* Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs, Part I // Philosophy and Public Affairs. — 1983. — Vol. 12. — № 3. — P. 205-235.
- [22] *Rauber J.* The United Nations — a Kantian Dream Come True? Philosophical Perspectives On The Constitutional Legitimacy Of The World Organization // Hance Law Review. — 2009. — Vol. 5. — № 1. — P. 49-76.

Надійшла до редакції 22 липня 2013 р.